

Kamratrelationer och kamratstöd bland ungdomar i särskolan

Stig Elofsson och Ulf Blomdahl

Förord

Stockholms stads idrottsförvaltning och kulturförvaltning tillsammans med institutionen för socialt arbete vid Stockholms Universitet genomför kontinuerligt studier kring ”Resursutnyttjande och effekter av offentligt driven eller understödd verksamhet på fritidsfältet”.

Studier om barns och ungdomars fritidsvanor och fritidspreferenser har genomförts i form av forskningsprojektet Ung livsstil sedan 1984. Sedan studien 2004/2005 i Stockholm har vi vidgat perspektivet något och strävat efter att mer utförligt kunna beskriva och analysera ungdomars livsvillkor. I första hand står dock ungdomars situation och preferenser på fritidsområdet i centrum för vår studie. Ung livsstil är ett samarbetsprojekt mellan idrotts- och kulturförvaltningarna i Stockholms stad och institutionen för socialt arbete (Stig Elofsson) vid Stockholms Universitet. I Stockholm har vi genomfört studier 1985, 1992, 1998, 2004/2005, 2008, 2011 och 2013. Studierna om Ung livsstil har också genomförts tillsammans med Haninge kommun (1998, 2004, 2008 och 2012), Helsingborgs stad (2000, 2003, 2006, 2009 och 2012), Jönköpings kommun (1994, 1997, 2000, 2003, 2006, 2009 och 2012), Lidingö stad (2003, 2007 och 2011), Norrköpings kommun (1985, 1991, 1996 och 2008), Huddinge kommun (1998 och 2009/2010), Linköpings kommun (1992, 2009/2010 och 2013), Eskilstuna kommun (1985, 1993 och 2008), Kalmar kommun (1992 och 2013), Sävsjö kommun (1993, 2004 och 2014) samt i Täby kommun (2013).

Ett tack går till de ansvariga för genomförandet av Ung livsstil i de övriga kommunerna. Det är i Haninge Stein Carlsson, i Helsingborg Peter Wennberth, i Jönköping Lena Claesson och Liz Modin, i Lidingö Anders Bergström, John Svensson och Anneli Alexander, i Norrköping Peter Karlsson (1985) och Lars Zetterholm (2008), i Huddinge Toralf Nilsson, i Linköping Ulf Johansson (1992) och Stina Bond (2009, 2013), i Täby Linda Lengheden, i Kalmar Åsa Bengtsson, i Sävsjö Frank Isaksson (2014). I Eskilstuna har fältarbetet 2008 genomförts av Elin Karlberg. Även till Karlberg ber vi att få framföra vårt varma tack.

Från projektet Ung livsstil har bland annat följande rapporter publicerats:

Blomdahl/Elofsson,	Vilka idrottsanläggningar vill ungdomar i Stockholms stad att det ska satsas på 2006-2010?
Elofsson, S,	Vilken typ av aktiviteter inom fritidsfältet önskar ungdomar i Stockholms stad att det ska satsas på?
Claesson Nordin, Å, Blomdahl/Elofsson,	God hälsa på lika villkor.
Elofsson, S,	Hur många motionerar/idrottar för lite och vilka är dom? -en studie av den unga befolkningen i Stockholm, Haninge, Helsingborg, Jönköping och Lidingö.
Blomdahl/Elofsson, Elofsson/Karlsson,	Ungdomars hälsa – har kulturskolan samma positiva effekt på hälsa som idrottsförening? Idrott och motion bland ungdomar i särskolan.
Elofsson/Blomdahl, Elofsson, S,	Föräldrars och andra vuxnas betydelse för alkoholkonsumtionen. En studie av högstadie- och gymnasieelever. Hälsa och livskvalitet hos ungdomar i särskolan. Vilka nyttjar <u>inte</u> det offentligt subventionerade

Blomdahl/Elofsson/ Åkesson,	fritidsutbudet och hur är deras hälsa och livskvalitet? Spontanidrott för vilka? –En studie av kön och nyttjande av planlagda utomhusytor för spontanidrott under sommarhalvåret
Elofsson/Blomdahl/ Åkesson/Lengheden,	Dricker ungdomar i idrottsförening mindre alkohol än de som inte är med i en idrottsförening?

Studier om de vuxnas fritidsvanor och fritidspreferenser har i Stockholm utförts av oss 1985, 1998, 2008, 2009 och 2012.

De **vuxnas** motionsvanor, hälsa och synpunkter på vilka idrotts- och motionsanläggningar som staden ska satsa på under perioden 2009-2013 har undersökts i Stockholms stad. Dessa rapporter har namnet:

Blomdahl/Elofsson/Öhman,	Vilka anläggningar/verksamheter tycker den vuxna befolkningen att Stockholms stad ska satsa på under 2009-2013?
Blomdahl/Elofsson/Öhman,	Vilka anläggningar/verksamheter tycker de fysiskt inaktiva vuxna att Stockholms stad ska satsa på under 2009-2013?

Utvärderingar inom kulturförvaltningens ram har skett när det gäller kulturskolan och bibliotek:

Följande rapporter har publicerats:

Blomdahl/Frostensson,	Vilket betyg ger barn, ungdomar och föräldrar kulturskolan?
Frostensson, C,	Lust och glädje. Hur uppfattar och värderar eleverna kulturskolans undervisning?
Markensten, K,	Varför slutar du i kulturskolans musikundervisning?
Elofsson, S,	Kulturskolan 1998. Kön och social bakgrund.
Blomdahl/Elofsson/Eriksson,	PUNKTmedis- en utvärdering av en ungdomssatsning på Medborgarplatsens bibliotek i Stockholm.

Ung livsstil bland **ungdomar i särskolan** har genomförts i Jönköping åren 2000, 2003, 2006, 2009 och 2012, i Haninge 2005, 2008 och 2012, i Stockholm 2008/2009 och 2013¹, i Kalmar 2012 och i Tyresö hösten 2009. Ansvarig för genomförande av studierna i Jönköping har Lena Claesson, Liz Modin, Eva Tallvid och Karin Hyltén varit. I Haninge har Stein Carlsson och Ann-Britt Öhrstig stått för det praktiska fältarbetet tillsammans med fritidsledarna på Jordbrogården. Malin Bernt, Jennifer Wallentin och Claes Åhammar har tillsammans genomfört fältarbetet i Stockholm 2008/2009. I Tyresö har Judit Kisvari och Susanne Svidén ansvarat för allt fältarbete. **Ovanstående personer är också medförfattare till forskningsrapporten ”Idrott och motion bland ungdomar i särskolan”**. Fältarbetet genomfördes i Kalmar av Pär Israelsson, Kaja Halleen-Holmström och Katarina Johansson-Storm. Den andra rapporten från studierna i särskolan heter: Hälsa och livskvalitet hos ungdomar i särskolan. Författare till denna rapport är Stig Elofsson och Ulf Blomdahl.

¹ En studie i grundsärskolan i Stockholm genomförs 2014.

Till Steinar Olsen vill vi framföra vårt tack för ”kritisk” läsning av rapporten!

För det slutgiltiga innehållet i den här rapporten är vi dock själva ansvariga.

Stockholm i november 2014

Stig Elofsson
Fil. dr i statistik och docent i socialt arbete
Institutionen för socialt arbete
Stockholms Universitet
E-post: stig.elifsson@socarb.su.se

Ulf Blomdahl
Forskningsledare Ung livsstil
Tel: 070-665 11 21
E-post: ulf.blomdahl@telia.com

Tidigare publikationer inom Ung livsstil finns att hämta på:

<http://www.stockholm.se/idrott/forskning>
<http://www.huddinge.se/unglivsstil>
<http://www.taby.se/unglivsstil>

C författarna och Stockholms stads idrottsförvaltning
Framsida: Mats Lidström
ISBN: 91 86768 88 3

Innehåll

Inledning	1
Tidigare forskning	1
Vad har kamrater för betydelse?	4
Material och metod	6
Mått på kamratumgänge och socialt stöd från kamrater	6
Mått på elevernas sociala bakgrund	6
Mått på hälsa och livskvalitet.....	7
Undersökningsgrupp	8
Statistiska metoder	9
Resultat	11
Betydelse av att träffa kamrater	11
Kamratumgänge	12
Socialt stöd av kompis.....	16
Trivsel i skolan	18
Trivsel på fritiden	20
Hälsa.....	21
Livskvalitet.....	24
Slutdiskussion	27
Referenser	30

Inledning

Ett flertal studier av vuxna utvecklingsstörda har visat att dessa personer ofta har ett mer begränsat socialt nätverk, främst bestående av anhöriga och professionell personal (Mineur m fl, 2009; Bergström 2010). Vi har i en tidigare rapport kunnat konstatera att eleverna i särskolan tycks ha ett starkare socialt nätverk bland vuxna än vad elever i övriga skolan har (Elofsson & Blomdahl, 2011). Det är minst lika vanligt att de har förtroende för/litar på föräldrar, lärare, skolsköterska, kurator. Det är också allmänt mer vanligt att de har förtroende för någon vuxen. Frågan är dock om de har ett svagare nätverk bland jämnåriga och speciellt då kamrater utanför särskolan. Vi konstaterade i rapporten att en betydande andel av särskoleeleverna – kring en fjärdedel – uppgav att de inte träffat någon kamrat på kvällstid eller helger, dvs utanför särskolan, under den senaste veckan. Frågan om särskoleelevernas kamratumgänge och stöd från kamrater är uppenbart en viktig fråga att undersöka närmare. Även om särskoleelever har ett starkt vuxenstöd är det självklart betydelsefullt med kamratumgänge och kamratstöd. Inte minst viktigt är detta för en integration i samhället. Hill & Rabe (1991) påpekar t ex att kontakter med barn utanför särskolans ram behövs för att ”lära sig den stora världen”.

Syftet med denna rapport är att studera kamratumgänge, speciellt vad gäller kontakter med elever utanför särskolan och känslomässigt stöd från kamrater mer allmänt samt att undersöka hur detta kan kopplas till särskoleelevernas hälsa och livskvalitet. Hälsosituationen studeras dels genom självskattad hälsa, dels genom förekomst av (speciellt psykosomatiska) besvär. Som mått på livskvalitet används dels en bedömning av hur man tycker livet är, dels hur man trivs i skolan respektive på fritiden, två (för ungdomar) centrala livsområden. I den utsträckning det är möjligt görs jämförelser med elever i övriga skolan.

Tidigare forskning

Ser man till tidigare forskning är det främst två avhandlingar, av Nordström (2002) respektive Szónyi (2005), som belyser frågan om särskoleelevernas kamratumgänge under skolåldern. Innan vi tar upp dessa är det dock relevant att kort ta upp viss tidigare forskning. Det handlar här ofta om amerikanska studier och många rör förskolebarn även om det också finns studier om skolbarn. Zetlin & Murtagh (1988) fann att högstadiel elever (high school) med lindrig utvecklingsstörning tenderar ha mindre umgängeskrets av jämnåriga, att de många gånger saknar nära vänner, att bästa vännen ofta är syskon eller andra släktingar samt att bästa-vänrelationer kännetecknas av lägre intimitet och empati samt är mindre varaktiga. Två svenska studier (Ekholm & Hedin, 1984; Hill & Rabe, 1987) av kamratrelationer på daghem visade på stora svårigheter för barn med utvecklingsstörning att bli delaktiga i gemenskap med barn utan utvecklingsstörning och att de genomgående hade lägst status i gruppen. Observationer visade att de utvecklingsstörda barnens samspel till 80 % bestod av kontakter med vuxna. Flera studier behandlar skolbarns integrering. Jensen & Ohlsson (1991) fann att 75 % av eleverna med utvecklingsstörning uppger att andra barn retas, att ingen vill leka med dem, 75 % har en mycket negativ självbild. Karlsudd (1999) finner att få särskolebarn på fritidshem etablerar kamratkontakter liknande de som många andra barn har.

Nordström (2002) beskriver det övergripande syftet för sin avhandling som
att studera vilken karaktär det samspel och de relationer barn med utvecklingsstörning

har med andra barn med respektive utan motsvarande funktionsnedsättning och vilken delaktighet olika relationer och gemenskaper erbjuder. Det handlar om mötet mellan barnens förmågor och de krav, förväntningar och erbjudanden om handlingsmöjligheter som samspelet i de olika relationerna omfattar.

För att uppfylla detta syfte har författaren genom observationer, intervjuer och självskattningsformulär studerat sammanlagt 25 barn, 19 på låg-mellanstadiet och 6 på högstadiet i skolan samt sju av de 19 låg-/mellanstadiet barnen på fritidshem. Samtliga barn är lokalintegrerade men går i speciella särskoleklasser. Observationerna har skett på skolgården. Barn och lärare intervjuades angående relationer mellan barn med lindrig utvecklingsstörning. De 7 barnen på fritidshem observerades på fritidshem (förhållningssätt till barn utan utvecklingsstörning) och de och fritidshemspersonalen intervjuades om detta.

Författaren drar slutsatsen att samspelet mellan barnen/ungdomarna med utvecklingsstörning generellt kan betraktas som mer ”konkret” aktivitetsorienterat än ”abstrakt” verbalt kommunikationsorienterat. Man diskuterar inte vad man skall göra eller hur det skall gå till. Någon initierar och övriga följer. Kommunikationen rör mestadels det som för stunden pågår (Nordström, 2002, s 143). Delaktigheten i vertikala relationer² till icke-utvecklingsstörda utmärks också av andra karaktäristika. De funktionella olikheterna gör att det utvecklingsstörda barnets delaktighet inte kan grundas i att parterna tillskriver erbjudandena i omgivningen samma mening. Ojämligheten tenderar att utvecklas till en statushierarki där det icke-funktionshindrade barnets perspektiv får dominera. Barnet med utvecklingsstörning får acceptera en underordnad roll med mindre inflytande över villkoren i samspelet. Hur barnet med funktionshinder kommer att förhålla sig varierar. Denna underordnade roll kan betraktas som ett pris barnet får betala för sin delaktighet i den ojämlika relationen (Nordström, 2002, s 144). Ett bredvid-deltagande finns också i gemenskapen mellan barnen med utvecklingsstörning men det är av ett annat slag än bredvid-deltagandet i vertikala relationer. I det senare fallet leder de funktionella olikheterna och de olika uppfattningarna om meningen i omgivningens erbjudande till att antingen de icke-utvecklingsstörda inte släpper in barnet med utvecklingsstörning i sin gemenskap eller att det sistnämnda barnet väljer en marginaliserad position vid sidan om (Nordström, 2002, s 145).

Nordström konstaterar, i likhet med andra forskare (Guralnick & Groom, 1987; Göransson, 1995) att interaktionen mellan barn med utvecklingsstörning präglas av

- Korta samspelssekvenser, 1-5 min
- Mycket eller lite styrning i aktiviteterna
- Mycket korta dialoger
- Fysisk kontakt, t ex att dra i motpartens mössa för att protestera
- Enstaviga yttranden, frågor och kommentarer utan att vänta på svar
- Svag styrning vad gäller initiativ
- Mycket aktivitet på tu-man-hand med någon som för tillfället vill samma sak som man själv. (Nordström, 2002, s 149)

Hon finner också att det finns könsskillnader när det gäller kamratkontakter. Pojkar med utvecklingsstörning har kvar sina jämnåriga eller yngre kamrater längre än flickorna. De

² I avhandlingen skiljer författaren mellan vertikala och horisontella relationer, där föräldra-barn-relationen (vertikal) präglas av en ojämlikhet i makt, inflytande och erfarenhet, medan barn-barn-relationen (horisontell) idealt präglas av jämlikhet i social status och ömsesidighet.

funktionella krav som ställs i pojkarnas ofta motoriska aktiviteter är längre upp i åldrarna inte större än att pojkarna med lindrig utvecklingsstörning kan delta i aktiviteterna antingen på jämlika villkor (med yngre kamrater) eller mer eller mindre ojämlika villkor (med jämnåriga eller yngre kamrater). De mer abstrakta kommunikations- och normsystem som flickornas gemenskap många gånger karaktäriseras av utesluter flickorna med utvecklingsstörning tidigare då deras kommunikativa förutsättningar inte räcker till (Nordström, 2002, s 151). Särskolebarnens relationer på fritidshemmet till jämnåriga och andra barn utan motsvarande funktionsnedsättning är huvudsakligen vertikala med i allra största utsträckning ett passivt bredvid-deltagande, ett samspel med vuxna eller ensamaktiviteter (Nordström, 2002, s 153).

Szónyi (2005) anger följande syfte för sin avhandling

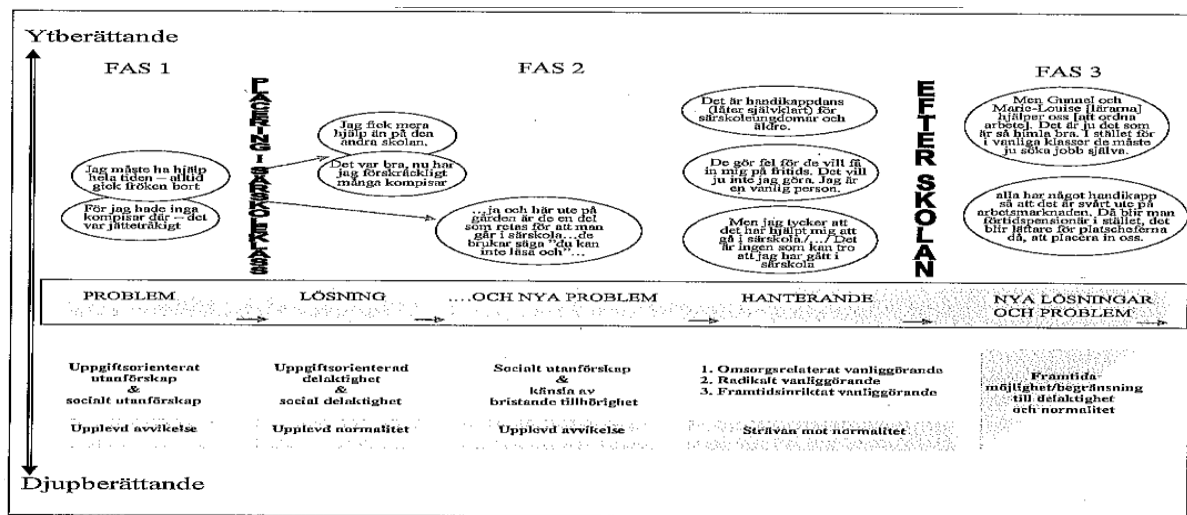
Att öka kunskapen om vad det kan betyda för elever att gå i en särskoleklass. På ett mer övergripande plan betraktas erfarenheterna av skolan också som ett exempel på barns, ungdomars inifrånperspektiv på den rådande, och delvis motsägelsefulla "integreringspolitiken", för barn och ungdomar som bedöms inte kunna nå upp till grundskolans eller gymnasieskolans kunskapsmål.

(Szónyi, 2005, s 5)

Författaren har intervjuat sammanlagt 24 elever en eller flera gånger, 5 från årskurs 1-3, 6 från årskurs 4-6, 4 från årskurs 7-9 (10) samt 9 från gymnasiet. Vid sidan av dessa intervjuer har hon även gjort skolobservationer och intervjuat föräldrar tillsammans med eller utan barnen. Szónyi utgår i presentationen av resultaten utifrån ett åldersperspektiv, dvs hon presenterar resultaten stadiervis. I låg- och mellanstadieelevernas berättelser utgör delaktighet och bristande delaktighet ett genomgående tema, där själva särskoleplaceringen utgör en underförstådd men central händelse. Barnens berättelser från tidigare skolor kan innehålla en del positiva erfarenheter men det typiska var att erfarenheterna främst var negativa. Särskolan ger en ökad möjlighet till delaktighet, främst när det gäller relationer i egna klassen, Samtidigt framstår inte särskolan som delaktighetsskapande när man ser till relationer med andra grundskoleelever eller kamrater i bostadsområdet. Flera elever upplever att tillhörigheten till särskolan tvärtom bidragit till att de hamnat utanför sådana gemenskaper (Szónyi, 2005, s 121-22).

På högstadiet tycks elevernas tillhörighet till särskolan i hög grad innebära att de inte tillhörde gruppen grundskoleelever. Någon social gemenskap mellan dessa båda elevgrupper tycks inte förekomma (Szónyi, 2005, s 160). Känslan av tillhörighet kan också ta sig uttryck i att elever tar avstånd från en grupp. Tydligast visade det sig i exemplet med pojkarna som tydligt markerade ett avståndstagande från de övriga eleverna i särskoleklassen. Olika tillhörigheter kom här i konflikt med varandra och uppfattas som oförenliga (Szónyi, 2005, s 161).

Gymnasieelevernas berättelser tycks ha samma underliggande, centrala teman som de yngre elevernas. Dessa teman var delaktighet och utanförskap samt normalitet och avvikelse, med innebörder bland annat för elevernas självbilder och självvaktning. Samtidigt framträder några intressanta skillnader mellan de yngre eleverna och gymnasieeleverna, speciellt gäller här att tänkt framtid kommer in (Szónyi, 2005, s 193). Framtiden kan här ses både som möjlighet och begränsning. Författaren sammanfattar elevernas sätt att berätta om sina särskoleerfarenheter i följande figur.

(Szőnyi, 2005, s 209).

Vad har kamrater för betydelse?

Inom utvecklings- och personlighetspsykologisk teoribildning har man sedan länge uppmärksammat skillnaden när det gäller interaktion mellan vuxna och barn och mellan barn och barn och vad dessa interaktioner betyder för barns utveckling. Piaget beskrev relationerna mellan barn-barn som i princip jämbördiga, symmetriska medan relationerna mellan vuxna-barn präglas av asymmetri (Piaget, 1932). Nordström (2002) anger i sin avhandling att kamrat- och vänskapsrelationernas funktion kan sammanfattas på olika sätt men ger följande sammanfattning med referens till Knutsdotter-Olofsson (1987) och Hartup (1994).

Kamratrelationerna och samspelet barn emellan är en

- emotionell resurs för att ha roligt och utveckla förmågan att hantera påfrestande situationer och få kontroll över rädsla och aggressioner
- kognitiv resurs för att lösa problem och tillägna sig kunskap
- social resurs för att tillägna sig grundläggande sociala färdigheter vad gäller kommunikation, samarbete, samtycke, inträde i grupper,

(Knutsdotter-Olofsson 1987; Hartup 1994)

(Nordström, 2002, s 24).

Sammanfattningsvis påpekar Nordström att kamratrelationernas bidrag till barnens emotionella, kognitiva och sociala utveckling måste ses som ett unikt bidrag som inte kan ersättas med interaktioner med vuxna.

Då man ser till särskolebarnen kan man också tänka sig att umgänge med icke utvecklingsstörda barn kan ses som en viktig del i barnens integration. Forskningen presenterar ofta en bild där särskoleelever separeras från övriga skolan även om de lokalmässigt är integrerade. Till en del kan ett begränsat umgänge med övriga elever bli en "naturlig" följd av faktumet att man går i en särskild klass. Allmänt torde det vara vanligt att kamrater i stor utsträckning kommer från den egna skolklassen.

I rapporten behandlar vi också frågan om det finns en koppling mellan kamratumgänge, stöd från kamrater och hälsa/livskvalitet. Vi har i en tidigare rapport kunnat visa att det finns en tydlig koppling mellan hälsa/livskvalitet och förtroende för föräldrar. Det är också rimligt att se just förtroende för föräldrar som grundläggande, medan förtroende för kamrater, liksom för andra vuxna främst blir ett komplement. Här är det då viktigt att skilja mellan de fall då barnen uppger att de har förtroende för föräldrar och de fall då man inte har detta. I de fall då man har förtroende för föräldrar kan detta ha en förstärkande positiv effekt men det är ändå tänkbart att denna har en mer marginell betydelse. Förtroende för föräldrar bedöms här ha den mer dominerande inverkan. När man saknar förtroende för föräldrar blir situationen annorlunda. I flera fall uppger eleverna då att de har förtroende för någon annan, där det tydligt vanligaste alternativet är kamrater (i de fall detta alternativ ingått i frågan). Här kan alltså förtroende för kamrater bli en ersättning för förtroende för föräldrar och kan då tänkas ha en mer specifik, möjligen större, inverkan på hälsa/livskvalitet. I analyserna kommer vi därför att, vid analyserna av sambanden med förtroende för kamrater, skilja mellan om man har förtroende för föräldrar eller ej.

Material och metod

Mått på kamratumgänge och socialt stöd från kamrater

För att få en bild av särskoleelevernas kamratumgänge och vilket socialt stöd de får från kamrater har vi samlat ett antal frågor som ingår i enkäterna. Frågorna, som delvis utformats på olika sätt i enkäterna, kan sägas täcka tre olika perspektiv, nämligen

- Kamraternas betydelse* För att få en bild av detta studeras följande frågor
Skulle du vilja göra något av det här om du själv fick bestämma? med svarsalternativen ja/nej. Bland nio alternativ ingår *Träffa kompisar*³.
Hur viktigt är det för dig att träffa kompisar på fritiden? med svarsalternativen viktigt/inte viktigt⁴.
Hur viktigt är det här för dig? med svarsalternativen viktigt/inte viktigt. Bland 15 alternativ ingår här *Att jag har många kompisar*⁵ samt *Att jag har bra vänner*.⁶
Hur ofta varje vecka skulle du vilja träffa kompis/kompisar kvällstid och på helger? med svarsalternativen ingen gång/1 gång/2 gånger/3 eller fler gånger⁷.
- Kamratumgänge på fritiden* studeras via frågorna
Hur ofta under förra veckan träffade du kompis/kompisar på kvällstid och på helgen? med svarsalternativen ingen gång/1 gång/2 gånger/3 eller fler gånger⁸.
Jag umgås med (svarsalternativ ja/nej)
*Kompisar där jag bor, Kompisar i min klass, Andra kompisar på särskolan, Andra kompisar på övriga skolan, Kompisar jag träffar på stan, Kompisar jag träffar i förening/föreningar*⁹.
- Socialt stöd från kamrater* studeras med frågan
Vilka personer har du förtroende för/litar du på? Bland alternativen som tas upp ingår i vissa enkäter (dock ej alla) alternativet kompis¹⁰.

Mått på elevernas sociala bakgrund

Elevernas sociala bakgrund har stor betydelse för deras hälsa och livskvalitet och kan också tänkas inverka på deras möjligheter till kamratumgänge och stöd från kamrater. I enkäterna fångas denna upp med hjälp av tre dimensioner – familjeförhållanden och relationer till föräldrar, familjens socioekonomiska situation samt invandraranknytning. Familje-

³ Frågan ingår i studierna i Jönköping åren 2003, 2006 och 2009, studien från Stockholm 2008/09 samt i studien från Kalmar 2010.

⁴ Frågan ingår i studierna från Haninge 2008, Tyresö 2009 samt Kalmar 2010.

⁵ Frågan ingår i studierna från Haninge 2006, studierna från Jönköping åren 2003, 2006 och 2009 samt studien på Kalmar gymnasium (obs ej högstadiet) 2010.

⁶ Frågan ingår i studierna från Haninge 2006, studierna från Jönköping åren 2003, 2006 och 2009 samt studien på Kalmar gymnasium (obs ej högstadiet) 2010.

⁷ Frågan ingår endast i studien från Kalmar 2010.

⁸ Frågan ingår i studierna från Haninge 2006 och 2008, Jönköping 2006 och 2009, Stockholm 2008/09, Tyresö 2009 samt Kalmar 2010.

⁹ Frågan ingår endast i studierna från Jönköping åren 2003, 2006 och 2009.

¹⁰ Alternativet kamrater ingår endast i studierna från Jönköping 2009, Tyresö 2009 samt Kalmar 2010.

förhållanden fångas upp med frågan *Vilka vuxna bor du med?* med svarsalternativen: mamma och pappa, bara mamma, bara pappa, mamma och annan vuxen, pappa och annan vuxen, ibland mamma och ibland pappa, någon annan vuxen. För att få en bild av hur relationen till föräldrarna ser ut studeras också om man har förtroende för föräldrar eller ej, som fångas upp via frågan *Vilka vuxna personer har du förtroende för/litar du på?* I denna fråga har eleverna kunnat kryssa för ett antal alternativ, som varierar något mellan olika enkäter (speciellt ingår alternativ som ledsagare, korttidspersonal, personlig assistent självklart endast i enkäterna till elever i särskolan). Bland alternativen ingår vid sidan av föräldrar (i flera av enkäterna till elever i särskolan anges mamma och pappa som specifika alternativ, vilka slagits samman till alternativet föräldrar för att bli jämförbart med resultaten för elever i övriga skolan) i samtliga eller flertalet fall även lärare, mormor/morfar/farmor/farfar samt annan vuxen.

Som ett mått på elevernas socioekonomiska bakgrund används *familjens resurser* som innefattar en hierarkisk gruppering i fem grupper från familjer med mycket stora resurser (bor i villa och har bil, båt samt fritidshus) till familjer med små resurser (bor i hyreslägenhet och saknar bil, båt samt fritidshus) som bygger på uppgifter om boende samt tillgång till bil, båt (som man kan sova i), fritidshus/sommarstuga¹¹. I analyserna kompletteras detta mått även med uppgift om man har tillgång till bil eller ej eftersom vissa studier visat att just tillgång till bil har betydelse för barns, ungdomars deltagande i idrottsförening (se Engström, 1988) och därmed deras fysiska aktivitet, vilket i sin tur påverkar deras hälsa.

Måttet *grad av invandraranknytning* bygger på uppgifter om eleven själv, mamma respektive pappa är född i Sverige eller ej. Utifrån dessa uppgifter har fyra grupper bildats: svenskt ursprung (själv och bägge föräldrar födda i Sverige), svag invandraranknytning (själv född i Sverige men en förälder född utomlands alternativt adoptivbarn), andra generationens invandrare (själv född i Sverige men bägge föräldrar födda utomlands) samt första generationens invandrare (själv och bägge föräldrar födda utomlands).

Mått på hälsa och livskvalitet

Som mått på upplevd livskvalitet används frågorna *Hur har du det på din fritid, när du är ledig från skolan?* (med svarsalternativen mycket bra, bra, sådär (i vissa fall varken bra eller dåligt), dåligt, mycket dåligt) samt *Hur är det att gå i skolan?* (med svarsalternativen mycket bra, bra, OK (i vissa fall det går an), dåligt, mycket dåligt). I enkäterna ingår även en fråga kring hur man trivs med livet i sin helhet *Tycker du att ditt liv är bra eller dåligt?* Bland elever i särskolan är svarsalternativen mycket bra, bra, OK, dåligt, mycket dåligt¹².

Egenrapporterad hälsosituation mäts på två olika sätt, dels med en fråga kring självrapporterad hälsa, dels en fråga kring förekomst av olika psykosomatiska besvär. Självrapporterad hälsa studeras via frågan *Hur tycker du att din hälsa är?* med svarsalternativen bra, ganska bra, OK (alternativt varken bra eller dålig), ganska dålig, dålig. Förekomst av psykosomatiska besvär bygger på svaren från frågan *Hur ofta har du följande besvär?* där eleverna fått ange hur ofta de har ont i huvudet, ont i magen på grund av stress,

¹¹ I Blomdahl & Elofsson, 2006 beskrivs och diskuteras detta mått närmare.

¹² Elever i övriga skolan har fått skatta sin livskvalitet på en tiogradig skala från 1 (mycket dåligt) till 10 (mycket bra).

haft svårt att somna respektive känt mig deppig¹³. I de flesta enkäterna till elever i särskolan finns svarsalternativen nästan varje dag (eventuellt ofta), ibland, nästan aldrig¹⁴.

Undersökningsgrupp

Vid valet av datamaterial har vi här utgått från de studier av elever i särskolan som gjorts under perioden 2003 till och med 2011 för att få ett så omfattande material som möjligt. Huvuddelen av materialet (totalt 70 %) innefattar uppgifter som insamlats från 2008 och senare, dvs en högst aktuell situation. En speciell analys tyder inte heller på att situationen skulle skilja sig mer systematiskt mellan de tidigare och senare studierna i särskolegruppen. I två fall (Haninge 2008 och Jönköping 2009) finns parallella studier genomförda bland elever i övriga skolan som genomförts vid ungefär samma tidpunkt. I Stockholm genomfördes ingen sådan studie 2008/2009 varför vi i stället som jämförelsematerial använt de studier som genomfördes bland elever i övriga skolan år 2004 (högstadiet) respektive 2005 (gymnasiet). I Kalmar och Tyresö finns ingen parallell studie genomförd. I tabell 1 redovisas undersökningsgruppen efter kön, stadium, ort uppdelat mellan elever i särskolan och elever i den övriga skolan. I studierna som genomförts i särskolan ligger svarsfrekvensen genomgående över 75 %. Bortfallet består av elever som av olika skäl, oftast sjukdom, var frånvarande vid det aktuella lektionstillfället.

Tabell 1. Undersökningsgruppens sammansättning efter ort, kön, stadium och särskola/övrig skola. Antal elever som besvarat enkäterna.

Variabel	Särskola		Övriga skolan	
	Pojkar	Flickor	Pojkar	Flickor
Högstadiet, totalt	201	120	2688	2609
Haninge 2006	20	9		
Haninge 2008	14	8	377	291
Jönköping 2003	22	14		
Jönköping 2006	33	21		
Jönköping 2009	23	22	551	574
Stockholm 2004			1760	1744
Stockholm 2008	57	34		
Tyresö 2009	9	6		
Kalmar 2011	23	6		
Gymnasiet, totalt	245	216	1683	1657
Haninge 2006	14	20		
Haninge 2008	20	17	409	351
Jönköping 2003	16	14		
Jönköping 2006	24	24		
Jönköping 2009	38	19	551	503
Stockholm 2005			723	803
Stockholm 2008	70	65		
Tyresö 2009	12	11		
Kalmar 2011	51	46		

¹³ I vissa enkäter ingår även andra alternativ t ex varit irriterad eller på dåligt humör, trötthet, ont i axlar, nacke eller rygg, stress.

¹⁴ I enkäterna till eleverna i övriga skolan är svarsalternativen: i stort sett varje dag, ungefär en gång i veckan, ungefär en gång i månaden, sällan eller aldrig. I de fall vi gjort jämförelser med särskoleelever har vi studerat andelen som uppger att de haft minst ett av de ingående psykosomatiska besvären nästan varje dag (alternativt ofta).

I samtliga fall har enkäterna besvarats under en lektion i skolan med minst en person närvarande som kunnat besvara eventuella frågor kring enkäten¹⁵. Vid genomförandet av studierna bland elever i särskolan har oftast två personer från undersökningsledningen varit närvarande i varje klass tillsammans med läraren och någon annan skolpersonal. I de flesta fall har även eleverna i särskolan självständigt fyllt i enkäten, men i några fall har någon vuxen mer direkt hjälpt till genom att läsa fråga för fråga för den enskilde eleven.

Statistiska metoder

I ett första steg presenteras resultaten (för särskoleeleverna) uppdelat efter kön och stadium. Jämförelser med elever i övriga skolan kan endast göras i begränsad omfattning eftersom frågorna antingen inte ingår i enkäterna eller har en annorlunda utformning (speciellt när det gäller svarsalternativen). I de fall då (ofta mycket grova) jämförelser kan göras redovisas dessa oftast endast i texten. När det gäller frågan om känslomässigt stöd från kamrater respektive föräldrar – kan tala i förtroende med kamrater respektive föräldrar – är bilden dock något annorlunda. Här är frågan (i huvudsak) likartat utformad vilket gör det möjligt med mer detaljerade jämförelser. Ett problem är dock att alternativet kamrater endast ingår i vissa enkäter. För att få ett mer omfattande jämförelsematerial när det gäller sambanden mellan känslomässigt stöd från kamrater och hälsa/livskvalitet har vi därför valt att använda resultat från ett antal studier som genomförts sedan 2004 och framåt, oberoende av om det gjorts i samma kommuner som särskolestudierna eller ej. Det torde vara rimligt att utgå från att samband mellan hälsa/livskvalitet och känslomässigt stöd från kamrater (liksom från föräldrar, vilket också analyseras) knappast skiljer sig markant mellan olika orter efter kontroll för sociodemografisk och social bakgrund. För säkerhets skull kontrolleras även för undersökningssort i de analyser som genomförs.

Ser man till tidigare forskning kan man finna resultat som tyder på att vuxna har en (speciellt) betydelsefull roll för särskoleelevernas kamratumgänge. Det kan t ex tänkas att vuxna (föräldrar, lärare, andra professionella) har en mycket direkt betydelse, inte minst för att initiera kontakter. Det förefaller därför vara av speciellt intresse att närmare studera hur de olika måtten på kamratrelationer kopplas till förtroende för föräldrar men även till förtroende för skolpersonal (lärare, skolsköterska, kurator). I detta fall är det också möjligt att göra jämförelser med hur dessa samband ser ut bland elever i övriga skolan.

Bland särskoleeleverna har sambanden med sociodemografisk och social bakgrund till viss del styrts av materialets relativt begränsade omfattning. Om man gör en uppdelning efter kön och stadium blir materialet i vissa grupper litet och därmed povernt (möjligheten att finna signifikanta samband med olika variabler som beskriver social bakgrund) låg. I ett första steg analyseras därför samband med familjeförhållande, familjens resurser samt invandraranknytning efter kontroll för kön och stadium. Utfallsvariablerna - umgänge med kamrater på kväll/helger, umgänge med elever i övriga skolan, förtroende för kamrater har i samtliga fall dikotomiserats (har respektive har ej). Detta innebär att analyserna gjorts med logistisk regression¹⁶. I resultatdelen är det också resultat från dessa regressioner som presenteras,

¹⁵ En mer detaljerad redovisning av tillvägagångssättet presenteras i Blomdahl & Elofson, 2011.

¹⁶ Logistisk regression används för att studera de direkta sambanden mellan en dikotomiserad (tvådelad) beroende variabel och ett antal ”förklaringsvariabler”. I analyserna studeras hur olika ”förklaringsvariabler” inverkar på den beroende variabeln efter kontroll för övriga variabelers inverkan. Resultaten från en logistisk

vilket innebär att de presenterade sambanden gäller direkta samband efter kontroll för sociodemografisk bakgrund (kön och ålder) samt övriga mått på social bakgrund.

Denna form av analys utgår från antagandet att de olika variablerna har samma inverkan, betydelse oberoende av kön och ålder, något som inte är självklart. För att till en viss del testa detta antagande har även separata analyser, dels uppdelat efter kön, dels uppdelat efter stadium samt efter kön och stadium även genomförts. Resultaten från dessa analyser redovisas ej, i stället kommenteras mer ”centrala” resultat i texten. Materialets begränsade omfattning får även betydelse för analysen av sambanden med hälsa/livskvalitet som koncentreras till förekomst av umgänge med kamrater på kväll/helger, umgänge med kamrater i övriga skolan samt stöd från kamrater. I ett första steg studeras endast kopplingen till de olika måtten på hälsa/livskvalitet (utan uppdelning efter kön och stadium). För att få en bild av hur speciellt sambanden med förtroende för kamrater (och för föräldrar) ser ut mer allmänt bland elever studeras ett mer omfattande material för elever i övriga skolan¹⁷ där det är möjligt att studera sambanden efter kontroll för social bakgrund uppdelat efter kön och stadium. Detta ger alltså en bild av hur betydelsen av förtroende för kamrater (liksom för föräldrar) kan variera beroende på kön och ålder.

regression redovisas i form av oddskvoter, vilka anger hur vanligt det är att en viss grupp, t ex elever i sarskolan, trivs bra i skolan, i relation till den grupp (här elever i övriga skolan) som används som bas (vilken får oddskvoten=1) efter kontroll för andra variabler. Som resultat redovisas även Pseudo R^2 , vilket är ett uttryck för hur mycket av variationen i den beroende variabeln som tillsammans kan förklaras av de ingående ”förklaringsvariablerna”.

¹⁷ Analyserna av sambanden med egenskattad hälsa bygger i detta fall på analyser av undersökningar genomförda i Helsingborg 2009, Jönköping 2009 samt Linköping 2010. Sammanlagt innefattar materialet i detta fall 2936 ungdomar på högstadiet och 2364 på gymnasiet. Analyserna av sambanden med upplevd livskvalitet bygger på undersökningar genomförda i Jönköping 2009 samt Linköping 2010. I samtliga fall har undersökningarna genomförts både i högstadiet och i gymnasiet. I detta fall innefattar materialet 2180 ungdomar på högstadiet och 1591 på gymnasiet.

Resultat

Betydelse av att träffa kamrater

Ser man till tidigare forskning kan man notera att Nordström (2002) i sin studie fann att särskolebarnen generellt över samtliga åldrar (mellan- och högstadiet) med några enstaka undantag inte vill ha många kamrater. Szönyi (2005) finner i intervjuerna med särskoleelever i årskurserna 7-9 (10) att det är viktigt för eleverna att ha en nära vän som står dem nära. För att få en bild av vilken betydelse särskoleeleverna lägger vid att träffa kamrater presenteras i tabell 2 nedan hur många som uppger att det är viktigt att träffa kamrater rent allmänt, att träffa kamrater på fritiden, att ha många kamrater respektive att ha nära vän/vänner.

Tabell 2. Elever i särskolan. Kamraternas betydelse. Andel (%) efter kön och stadium.

	Högstadiet		Gymnasiet	
	Pojkar	Flickor	Pojkar	Flickor
Viktigt träffa kompisar på fritiden	88	94	82	76
Vill göra – träffa kompisar	86	96	91	93
Viktigt att ha många kompisar	88	86	81	78
Viktigt att ha nära vän/vänner	88	86	81	78

Resultaten i tabellen pekar mot att särskoleelever lägger stor vikt vid kamratumgänge. I de flesta fall har nio av tio eller ännu fler svarat att det är viktigt att träffa kamrater rent allmänt eller på fritiden. Ser man till andelen som svarat att det är viktigt att träffa kamrater på fritiden (dvs utanför skolan) är denna något lägre på gymnasiet och speciellt bland gymnasieflickorna, men även i det senare fallet har tre fjärdedelar svarat att det är viktigt.

Jämförelser med elever i övriga skolan kan endast göras när det gäller vilken vikt man lägger vid att ha många kompisar respektive att ha nära vän/vänner, men även i dessa fall i mycket begränsad omfattning, nämligen i studier genomförda i Jönköping 2009. Frågorna till övriga elever omfattar här fyra svarsalternativ, nämligen mycket viktigt, ganska viktigt, inte särskilt viktigt och inte alls viktigt. I tabellen nedan har alternativen mycket viktigt och ganska viktigt slagits samman för att bli jämförbara med svarsalternativet viktigt bland särskoleelever.

Tabell 3. Hur viktigt är det att ha många kompisar respektive nära vän/vänner. Jönköping 2009. Andel (%) som anger att det är viktigt respektive mycket eller ganska viktigt efter skolförhållanden, kön och stadium.

	Skolförhållanden	Högstadiet		Gymnasiet	
		Pojkar	Flickor	Pojkar	Flickor
Viktigt att ha många kompisar	Särskola	96	91	89	67
	Övrig skola	87	86	80	80
Viktigt att ha nära vän/vänner	Särskola	91	90	94	78
	Övrig skola	95	96	87	98

Det är uppenbart att många av särskoleeleverna (80-90 %) tycker att det är viktigt att ha en eller fler nära vänner, något som stämmer väl med de resultat som Szönyi (2005) presenterat. Även här gäller dock att andelen är något lägre på gymnasiet och då speciellt bland gymnasieflickor. Om man utifrån undersökningarna i Jönköping år 2009 jämför med övriga elever ligger andelen som anger att det är viktigt med nära vän/vänner något lägre bland särskoleelever än bland elever i övriga skolan utom för gymnasiepojkar. Även här gäller att gymnasieflickor skiljer ut sig, på gymnasiet är det betydligt mindre vanligt att särskoleflickor angett detta som viktigt än vad flickor i övriga skolan uppger.

Enligt Nordström (2002) skulle däremot särskoleelever inte vilja ha många kamrater. Resultaten i tabell 3, cirka 90 % uppger att det är viktigt att ha många kamrater, tycks i hög grad motsäga detta. Även jämförelserna med elever i övriga skolan styrker detta, i de flesta fall är det till och med vanligare att särskoleelever tycker detta. Även i detta fall skiljer dock gymnasieflickorna i särskolan ut sig, färre anger att detta är viktigt.

Sammantaget pekar resultaten mycket tydligt mot att umgänge med kamrater och vänner är viktigt för särskoleeleverna. De tycks därvid skilja sig obetydligt från elever i övriga skolan. Liksom de senare vill en mycket stor andel träffa kamrater och tycker att det är viktigt både att ha en eller flera nära vänner liksom att ha många kamrater. Flickor som går i särskolan under gymnasieperioden tycks dock till en viss del skilja ut sig. Även om en majoritet bland dem tycker att kamrater och kamratumgänge är viktigt är det ändå färre än i övriga skolan då även inkluderande gymnasieflickor. En möjlig förklaring till detta skulle kunna vara ett slags anpassning till realiteter, det är kanske svårt att träffa kamrater på fritiden.

Kamratumgänge

Zetlin & Murtagh (1988) fann i sin studie av högstadijelever att ungdomar med lindrig utvecklingsstörning tenderar ha mindre umgängeskrets av jämnåriga, saknar nära vänner, bästa vännen är ofta syskon och andra släktingar och bästa-vän-relationen kännetecknas av lägre intimitet och empati samt är mindre varaktiga.

I enkäterna ingår dels frågor kring hur ofta man träffar kamrater på kvällar/helger – dvs utanför skolan – dels frågor som tar upp var man umgås med kamrater. I det senare fallet finns frågan endast med i de studier som genomförts i Jönköping. I några enkäter ingår också en fråga om i vilken utsträckning man vill träffa kamrater på kväll/helger. Någon detaljerad direkt jämförelse med elever i övriga skolan kan inte göras eftersom liknande frågor endast finns med i två senare enkäter till elever i övriga skolan, nämligen Haninge och Kalmar. Dessa visar att särskoleelever i lägre utsträckning umgås med kamrater utanför skolan. Cirka 30 % av särskoleeleverna uppger att de inte träffat någon kamrat utanför skoltid den senaste veckan. I övriga skolan gäller detta endast för cirka 10 % av eleverna¹⁸. En jämförelse kan också göras med resultat från Svenska skolbarns hälsovanor från 2005¹⁹ som vänder sig till 11-, 13- och 15-åringar. I denna undersökning ingår frågan *Hur många dagar i veckan brukar du vara tillsammans med kompisar direkt efter skolan?* Bland 13-åringar (årskurs 7 på högstadiet) uppger ungefär 90 % (93 % bland pojkar, 90 % bland flickor) att de träffar kamrater minst en dag i veckan (Danielsson, 2006). Bland 15-åringarna (årskurs nio) uppger cirka 85 % (86 % bland pojkar, 84 % bland flickor) att de gör detta.

¹⁸ I studierna från Jönköping år 2012 (som ej ingår i denna rapport) finns också möjlighet till jämförelser. Bland särskoleelever (med undantag för gymnasiepojkar) uppger kring 40 % att de inte träffat någon kamrat utanför skolan senaste veckan. I övriga skolan är motsvarande andel kring 10 %. Men även för gymnasiepojkar – som skiljer ut sig – gäller att det är mindre vanligt att särskoleelever träffar kamrater utanför skolan – i särskolan uppger 19 % att de inte gjort detta, i övriga skolan endast 9 %.

¹⁹ Projektet Svenska skolbarns hälsovanor är en undersökning som genomförs i ett 40-tal länder inom ramen för ett WHO-samarbete och har sedan 1985/86 genomförts vart fjärde år.

I tabell 4 redovisas särskoleelevernas svar på frågorna kring hur ofta man vill träffa kamrater på kväll/helger och hur ofta man gör detta. Här bör observeras att den första frågan endast ingår i studierna från Kalmar. Jämför man resultaten finner man att många (44 %) skulle vilja träffa kamrater på kvällar/helger mer än vad de gör. Här finns ingen skillnad mellan högstadiet och gymnasiet. Cirka 10 % (14 % på högstadiet, 8 % på gymnasiet) uppger att de skulle vilja träffa kamrater mindre ofta.

Tabell 4. Elever i särskolan. Hur ofta man träffar kamrater på helger/kvällar. Andel (%) efter kön och stadium.

	Högstadiet		Gymnasiet	
	Pojkar	Flickor	Pojkar	Flickor
<i>Vill träffa kompisar kväll/helger</i>	N=22	N=6	50	46
Ingen gång	5	17	10	4
1 gång	18	0	16	15
2 gånger	36	33	22	26
3 eller fler gånger	41	50	50	54
<i>Träffa kompisar kväll/helger under senaste veckan</i>	N=179	N=105	N=226	N=197
Ingen gång	26	27	22	29
1 gång	22	23	24	23
2 eller fler gånger	52	51	54	49

För det första kan man konstatera att flera vill träffa kamrater men gör inte detta. Resultaten visar också att många vill träffa kamrater oftare än vad de gör. Omkring en fjärdedel av särskoleeleverna uppger att de inte träffat någon kamrat under den senaste veckan. Sammantaget finns alltså klara tecken på att det är något vanligare bland särskoleelever än bland barn i övrigt att man inte träffar kamrater utanför skolan.

En fråga är vilken inverkan social bakgrund kan ha på om man träffar kamrater på kvällar/helger. I tabell 5 nedan presenteras resultat från en logistisk regressionsanalys med familjesituation, familjens resurser och invandraranknytning som oberoende variabler. I analysen kontrolleras för kön och stadium.

Tabell 5. Elever i särskolan. Träffar kamrater på helger/kvällar. Samband med social bakgrund. Resultat från logistisk regression – oddskvoter och signifikansnivå.

Variabel	n=	604
Familjesituation		
Båda föräldrar		1.00
Ensam mamma		0.86
Ensam pappa		0.73
Växelsvis boende		0.78
Övriga		1.37
Familjens resurser		
Mycket, ganska stora		1.25
Medel		1.00
Små, ganska små		1.47+
Invandraranknytning		
Svenskt ursprung		1.00
Svag		0.86
Andra gen invandrare		0.95
Första gen invandrare		1.09
Stadium, kön		
Högstadiet, pojkar		1.00
Högstadiet, flickor		1.12
Gymnasiet, pojkar		1.39
Gymnasiet, flickor		0.93

+ p<0.10; * p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001.

Resultaten tyder på att såväl sociodemografiska faktorer (kön och ålder) liksom de olika variablerna som beskriver social bakgrund har mycket svag ”inverkan” på om särskoleeleverna träffar kamrater på kväll/helger eller ej. Det framträder inga signifikanta samband med någon av de oberoende variablerna. I separata analyser efter skolstadium framträder på gymnasiet ett signifikant samband med familjens resurser. Detta samband tycks dock inte vara linjärt utan snarare U-format med lägst andel som träffar kamrater på kväll/helger i mellangruppen och högre andel såväl bland dem som kommer från familjer med större resurser som bland dem som kommer från familjer med mindre resurser, dvs samma mönster som i tabellen ovan, men tydligare. Något liknande mönster framträder inte på högstadiet, tvärtom är sambandet med familjens resurser svagt på detta stadium. Separata analyser efter kön och stadium ger också bland högstadieflickor ett signifikant samband med familjesituation. Högstadieflickor som bor med en ensamstående mamma eller har växelsvis boende träffar i klart mindre utsträckning kamrater på helger/kvällar. Frågan om var man träffar kamrater (som endast ingår i studierna från Jönköping) ger en mer detaljerad bild av kamratumgänget.

Tabell 6. Elever i särskolan, Jönköping. Var umgås man med kompisar? Andel (%) efter kön och stadium.

Umgås med	Högstadiet		Gymnasiet	
	Pojkar	Flickor	Pojkar	Flickor
N=	54	39	57	37
Kompisar i min klass	79	76	80	90
Kompisar där jag bor	70	56	65	68
Andra kompisar särskolan	50	60	42	61
Andra kompisar övriga skolan	44	29	46	63
Kompisar jag träffar på stan	44	26	57	59
Kompisar jag träffar i förening	39	35	29	19

Inte speciellt förvånande är det vanligast att man umgås med kamrater i klassen, närmast följt av kamrater där man bor. Det är värt att notera att mellan 56 och 70 % uppger att man umgås med kamrater där man bor. Utifrån frågan går det givetvis inte att avgöra huruvida det handlar om andra utvecklingsstörda eller icke utvecklingsstörda, men oberoende av vilket är det väsentligt att notera att relativt många av särskoleeleverna har kamratkontakter i bostadsområdet. På högstadiet kommer på en tredjeplats andra kamrater i särskolan tydligt mer vanligt än att man umgås med elever i övriga skolan. På gymnasiet är det ungefär lika vanligt att man umgås med andra elever i särskolan som med elever i övriga skolan. Här finns alltså klara tecken (speciellt på högstadiet) att kamratumgänget främst omfattar andra som är utvecklingsstörda. Till en del är det ganska naturligt eftersom man går i en speciell särskoleklass. Även bland elever i övriga skolan torde det vara vanligt att man umgås med klasskamrater. Samtidigt måste man se detta som en viss form av isolering (till stor del styrd av strukturella faktorer) som i sig har stor betydelse för integrationen. Den tydligaste indikationen på en sådan integration torde just alternativet andra kompisar i övriga skolan ge.

Även andra alternativ kan innefatta icke utvecklingsstörda kamrater men här är det mer osäkert. Ser man till pojkar uppger cirka 45 %, oberoende av stadium, att de umgås med elever i övriga skolan. Bland flickorna skiljer sig svaren markant mellan de båda stadierna. På högstadiet uppger under 30 %, dvs klart färre än bland pojkarna, att de umgås med elever i övriga skolan, medan mer än 60 % av gymnasieflickorna uppger detta. Även om alltså ganska många uppger att de inte umgås med elever i övriga skolan måste man ifrågasätta om den negativa bild forskningen gett helt stämmer. Frågan är då vilken betydelse social bakgrund har för att man umgås med elever i övriga skolan. I tabell 7 presenteras resultat från den logistiska regressionsanalysen.

Tabell 7. Elever i särskolan. Umgås med kamrater i övriga skolan. Samband med social bakgrund. Resultat från logistisk regression – oddskvoter och signifikansnivå.

Variabel	
n=	174
Familjesituation	
Båda föräldrar	1.00
Ensam mamma	0.27
Ensam pappa	0.00
Växelvis boende	0.82
Övriga	1.86
Familjens resurser	
Mycket, ganska stora	0.48
Medel	1.00
Små, ganska små	1.47
Invandraranknytning	
Svenskt ursprung	1.00
Svag	0.74
Andra gen invandrare	1.53
Första gen invandrare	2.36
Stadium, kön	+
Högstadiet, pojkar	1.00
Högstadiet, flickor	0.16*
Gymnasiet, pojkar	0.77
Gymnasiet, flickor	1.06

+ p<0.10; * p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001.

Liksom när det gäller umgänge med kamrater på kvällar/helger blir sambanden svaga. Det enda signifikanta samband som framträder gäller kön/ålderskillnader. Högstadiesflickorna

umgås i avsevärt lägre utsträckning med kamrater i övriga skolan än vad som gäller i övrigt. Inga signifikanta samband med social bakgrund framträder vid separata analyser efter kön och/eller stadium. Här skall man dock komma ihåg att materialet är litet, vilket innebär att povern²⁰ blir låg.

Socialt stöd av kompis

I enkäterna har särskoleeleverna, liksom elever i övriga skolan, fått ange vilka (i första hand vuxna) personer man har förtroende för/litar på. I vissa enkäter ingår även alternativet kompis. Teoretiskt sett torde detta kunna ses som en form av känslomässigt stöd. Statistiska centralbyråns undersökning av barns levnadsvillkor (Barn-ULF) innefattar ett påstående ”Pratar med kompis när man är bekymrad över något” som kan ses som ett (kanske tydligare) mått på känslomässigt stöd från kamrater (Statistiska centralbyrån, 2011). Resultaten pekar här mot att det finns tydliga könsskillnader. På både högstadiet och gymnasiet uppger cirka tre fjärdedelar av flickorna att de pratar med kamrater när de är bekymrade över något. Detta är betydligt vanligare än bland pojkar, på högstadiet svarade endast 44 % att de gör detta, på gymnasiet 59 %.

I tabell 8 presenteras hur många av särskoleeleverna som uppger att de kan tala i förtroende med kamrater efter kön och stadium. Eftersom denna fråga även finns med i enkäterna till elever i övriga skolan presenteras också resultat från dessa.

Tabell 8. Förtroende för kamrater. Andel (%) efter skolform, kön och stadium.

Förtroende för kamrater	Högstadiet		Gymnasiet	
	Pojkar	Flickor	Pojkar	Flickor
N=	54/551	33/574	101/551	76/503
Särskola	69	73	74	68
Övriga skolan	81	88	77	90

Med undantag för gymnasiepojkar – där skillnaden mellan särskoleelever och övriga elever är liten – gäller genomgående att det är mindre vanligt att särskoleelever har förtroende för kamrater²¹. Störst blir skillnaden bland gymnasieflickor. Ser man till elever i övriga skolan framträder liknande könsskillnader som i Barn-ULF, dvs det är vanligare att flickor har förtroende för kamrater än att pojkar har det. Könsskillnader blir här dock inte lika stora, en förklaring kan vara att frågan i Barn-ULF är mer specifikt inriktad mot känslomässigt stöd genom formuleringen ”om du är bekymrad över något”. Bland särskoleeleverna framträder ingen liknande könsskillnad, på gymnasiet är det till och med något vanligare att pojkar har förtroende för kamrater. Nu skall man givetvis ha i minnet att särskoleelever i högre utsträckning har förtroende för vuxna (föräldrar, skolpersonal etc.) än vad elever i övriga skolan har. Man måste här ställa sig frågan om det finns ett slags kompensatoriskt förhållande mellan stöd från vuxna och stöd från kamrater. Detta undersöks närmare i tabell 9 nedan.

²⁰ Povern är ett uttryck för möjligheterna att finna signifikanta skillnader och påverkas bland annat starkt av materialets storlek (antalet observationer). Ett lägre antal observationer innebär att möjligheterna att finna signifikanta skillnader – givet att de är av en given (okänd) storlek i verkligheten – blir mindre.

²¹ Skillnaden mellan särskoleelever och elever i övriga skolan kvarstår även efter kontroll för social bakgrund (oddskvot=0.53, p<0.001).

Tabell 9. Förtroende för kamrater. Samband med förtroende för föräldrar och skolpersonal efter kontroll för kön och stadium. Resultat från logistisk regression – oddskvoter och signifikansnivå bland elever i särskolan respektive elever i övriga skolan.

Variabel	Särskolan	Övriga skolan
n=	244	2179
Förtroende föräldrar	3.40*	2.79***
Förtroende lärare	2.19*	1.56**
Förtroende skolsköterska	1.94	1.18
Förtroende skolkurator	1.22	1.87*
Stadium, kön		***
Högstadiet, pojkar	1.00	1.00
Högstadiet, flickor	0.98	1.83**
Gymnasiet, pojkar	1.15	0.84
Gymnasiet, flickor	1.03	2.28***

+ p<0.10; * p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001.

Resultaten visar mycket tydligt att kamratstöd inte kan betraktas som kompensatoriskt till vuxenstöd. Tvärtom finns ett tydligt positivt samband mellan stöd från kamrater och stöd från vuxna. Både bland särskoleelever och elever i övriga skolan finns ett starkt signifikant samband med förtroende för föräldrar och oberoende av detta med förtroende för lärare. Elever som har förtroende för kamrater har oftare förtroende för föräldrar och/eller lärare. De högre oddskvoterna bland särskoleeleverna tyder på att denna koppling är något starkare bland de senare. Speciella analyser efter kön respektive stadium bland särskoleeleverna visar att kopplingen till föräldrar är speciellt tydlig bland pojkar och på gymnasiet. Några liknande mönster framträder inte om man ser till övrig skola. Ser man till sambandet med förtroende för lärare gäller i bägge skolformerna att detta är tydligare på gymnasiet än på högstadiet. Däremot tycks könsskillnaderna se olika ut. I särskolan blir sambanden tydligast bland flickor, i övriga skolan bland pojkar. Frågan är vilken betydelse social bakgrund har när det gäller förtroende för kamrater.

Tabell 10. Förtroende för kamrater. Samband med social bakgrund. Resultat från logistisk regression – oddskvoter och signifikansnivå bland elever i särskolan respektive elever i övriga skolan.

Variabel	Särskolan	Övriga skolan
n=	261	2156
Familjesituation		
Båda föräldrar	1.00	1.00
Ensam mamma	1.39	0.87
Ensam pappa	0.89	2.12
Växelvis boende	1.35	1.16
Övriga	0.58	0.85
Familjens resurser	*	
Mycket, ganska stora	5.00*	0.92
Medel	1.00	1.00
Små, ganska små	0.75	0.74
Invandraranknytning		
Svenskt ursprung	1.00	1.00
Svag	0.88	0.95
Andra gen invandrare	0.53	0.66*
Första gen invandrare	1.24	0.72
Stadium, kön		***
Högstadiet, pojkar	1.00	1.00
Högstadiet, flickor	1.47	1.72**
Gymnasiet, pojkar	1.41	0.72*
Gymnasiet, flickor	1.28	2.11***

+ p<0.10; * p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001.

Ser man till övriga skolan framträder inga signifikanta samband med de olika måtten på social bakgrund (möjligen kan man notera att andra generationens invandrarungdomar har ett ovanligt högt förtroende för kamrater). Det signifikanta samband som framträder i analyserna är kopplat till kön och ålder och understryker det redan konstaterade faktumet att flickor i högre utsträckning har förtroende för kamrater. Det finns också en antydning till åldersskillnader som dock ser olika ut bland pojkar och flickor. Bland pojkar är kamratstöd mindre vanligt på gymnasiet, bland flickor pekar resultaten i motsatt riktning. Som redan konstaterats framträder inget liknande mönster bland särskoleeleverna. Ser man till denna grupp framträder däremot ett samband med familjens resurser som visar att särskoleelever som kommer från familjer med stora eller ganska stora resurser oftare har stöd från kamrater. Separata analyser efter kön respektive stadium tyder på att detta handlar om ett mer genomgående mönster. De separata analyserna antyder också att andra generationens invandrare har ett något lägre stöd från kamrater, speciellt bland pojkar och på gymnasiet. Detta stämmer väl med vad som framträder i analyserna av elever i övriga skolan.

Sammanfattningsvis pekar resultaten mot att sambanden med social bakgrund till stor del är likartade för särskola och övrig skola. Genomgående är sambanden relativt svaga. De mönster som framträder (mer eller mindre tydligt) är att ungdomar från familjer med större resurser oftare har förtroende för kamrater samt att andra generationens invandrarungdomar har detta i mindre utsträckning än ungdomar med svenskt ursprung. Den stora skillnaden mellan skolformerna handlar främst om könsskillnader (och till en viss del även åldersskillnader).

Trivsel i skolan

I en tidigare rapport (Elofsson & Blomdahl, 2011) har vi visat att det finns en tydlig koppling mellan trivsel i skolan och förtroende för föräldrar efter kontroll för social bakgrund, möjligen med en viss reservation för gymnasieflickor. Särskoleelever som saknar förtroende för föräldrar trivs sämre i skolan. Frågan är om det också finns ett samband med kamratumgänge och stöd från kamrater. I tabell 11 studeras andelen särskoleelever som uppger att de trivs bra i skolan i relation till om man umgås med kamrater på kväll/helger, umgås med elever i övriga skolan respektive har förtroende för kamrater.

Tabell 11. Särskolan. Andel (%) som uppger att de trivs bra eller ganska bra i skolan i relation till om man träffar kamrater på kvällar/helger, umgås med kamrater i övriga skolan respektive har förtroende för kamrater, totalt samt efter kön och stadium.

	Umgås med kompisar kväll/helger		Umgås med kompisar i övriga skolan		Förtroende för kamrater	
	Nej	Ja	Nej	Ja	Nej	Ja
n=	181	520	96	79	76	184
Totalt	77	78	86	82	82	80
Högstadiet						
Pojkar	72	78	90	83	82	71
Flickor	75	81	85	82	--	92
Gymnasiet						
Pojkar	82	81	90	84	80	87
Flickor	79	72	67	80	75	73

+ p<0.10; * p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001.

Sambandet mellan kamratumgänge/-stöd och skoltrivsel tycks på det hela taget vara ganska svagt. Detta kan mycket möjligt hänga samman med att föräldrar och skolpersonal spelar en mer central roll för skoltrivsel. Kamratrelationer kan mycket väl spela en mer komplex roll. Å ena sidan kan man självklart tänka sig att god trivsel i skolan också kombineras med goda kamratkontakter men å andra sidan kan det tänkas att sämre skoltrivsel, kanske kombinerat med sämre relationer till föräldrar och lärare, leder till att kamraterna blir viktiga. Ser man till de begränsade skillnaderna kan det kanske vara värt att mer specifikt bland pojkar notera ett par negativa samband. Umgänge med kamrater i övriga skolan liksom förtroende för kamrater kopplas här samman med att något färre trivs i skolan. Kanske är det så att en del pojkar som trivs mindre bra i särskolan söker sig till kamrater utanför särskolan. Detta avståndstagande kan också leda till att det är svårare att finna kamrater som man har förtroende för.

I analyserna ovan tas ingen hänsyn till hur elevernas sociala bakgrund kan tänkas inverka. För att få en djupare bild av kamratstödet betydelse mer direkt har vi gjort logistiska analyser med kontroll för social bakgrund. Valet att just analysera förtroende för kamrater bygger dels på att det här blir möjligt att jämföra med elever i övriga skolan, dels på att det blir möjligt att jämföra betydelse av kamratstöd med beroende av föräldrastöd. Eftersom det är tänkbart att kamratstöd har olika betydelse beroende på om man har föräldrastöd eller ej studeras här den simultana ”inverkan” av dessa båda faktorer²². I tabell 12 nedan presenteras samband dels totalt för hela materialet (med kontroll för kombinationen kön/stadium), dels från separata analyser efter kön och stadium. I tabellen presenteras också resultat för elever i övriga skolan.

Tabell 12. Trivs i skolan. Samband med förtroende för föräldrar och kamrater. Resultat från logistisk regression – oddskvoter och signifikansnivå – efter kontroll för social bakgrund (#), totalt samt efter kön och stadium.

Förtroende för föräldrar och kamrater	Totalt ##	Högstadiet		Gymnasiet	
		Pojkar	Flickor	Pojkar	Flickor
<i>Övrig skola</i>				+	*
Ej föräldrar, ej kamrater	0.80	1.39	1.83	0.44***	0-60
Endast kamrater	0.75+	1.00	0.71	0.66	0.46*
Endast föräldrar	0.90	1.13	1.15	0.79	0.31**
Föräldrar och kamrater	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
<i>Särskola</i>	*				
Ej föräldrar, ej kamrater	0.44	0.00	>100	0.00	0.81
Endast kamrater	0.05*	0.00	0.00	>100	0.00
Endast föräldrar	1.64	1.22	0.05	5.73	0.99
Föräldrar och kamrater	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00

+ p<0.10; * p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001. # Kontroll för familjesituation, familjens resurser, invandraranknytning. ## Även kontroll för kön och stadium.

Om vi börjar med att se till övriga skolan framträder inget signifikant samband mellan trivsel i skolan och förtroende för föräldrar/kamrater då man slår samman de båda stadierna och endast kontrollerar för kombinationen kön/ålder. Här finns dock en tendens till att de som endast har förtroende för kamrater (saknar förtroende för föräldrar) i något lägre utsträckning trivs bra i skolan. Går man in på en uppdelning efter kön och stadium tycks det endast vara på gymnasiet som detta samband framträder. Oberoende av kön gäller här uppenbart att gymnasieungdomar som har förtroende både för föräldrar och för kamrater trivs bäst i skolan. I övrigt tycks det dock vara en skillnad mellan pojkar och flickor. Bland pojkarna framträder främst att de som inte har förtroende för varken föräldrar eller för kamrater trivs sämre än

²² Den variabel som används innefattar fyra alternativ: inte förtroende för varken föräldrar eller kamrater, endast förtroende för kamrater, endast förtroende för föräldrar samt förtroende för både föräldrar och kamrater.

övriga elever. Bland flickor blir bilden något annorlunda. Även om resultaten tyder på att denna grupp trivs sämre i skolan (skiljer dock ej ut sig signifikant) är det här främst de som endast har förtroende för kamrater respektive de som endast har det till föräldrar som trivs sämst. En begränsning till endast föräldrar tycks ge lägst trivsel. Ser man till analysen av det samlade materialet från särskolan (endast med kontroll för kön/ålder) framträder däremot ett mer tydligt samband. Även här gäller att skoltrivseln är speciellt låg bland dem som endast har förtroende för kamrater men resultaten pekar också på att förtroende för föräldrar inverkar på om man trivs i skolan. Separata analyser (resultaten redovisas ej) visar också på att förtroende för föräldrar har störst betydelse ($p < 0.01$) medan sambandet med förtroende för kamrater är svagare (inte signifikant). När materialet delas upp efter kön och ålder framträder inga signifikanta samband, vilket kan tänkas bero på att antalet observationer i de olika grupperna blir mindre (power blir låg) men på det hela taget motsäger resultaten knappast de resultat som framträder i analysen av det samlade materialet.

Sammantaget tycks alltså gälla att stöd från föräldrar är starkare kopplat till skoltrivsel bland särskoleelever än bland elever i övriga skolan. Stöd från kamrater tycks däremot ha en svag koppling till skoltrivsel både bland särskoleelever och bland elever i övriga skolan. Kanske bör man dock notera att det finns tecken på att elever som endast har kamratstöd trivs sämre i skolan än övriga elever i särskolan. Ser man mer i detalj till kön och ålder tycks skillnaden mellan särskolan och övriga skolan bli mest framträdande bland gymnasieflickor. Bland gymnasieflickor i övriga skolan kopplas såväl brist på föräldrastöd som brist på kamratstöd till lägre skoltrivsel, bäst trivs de gymnasieflickor som har stöd i båda avseenden. Något liknande mönster framträder knappast i särskolan.

Trivsel på fritiden

I vår tidigare rapport kring särskoleelevernas hälsa och livskvalitet framträdde inga signifikanta samband mellan förtroende för föräldrar och trivsel på fritiden efter kontroll för social bakgrund men det finns en genomgående tendens som tyder på att ungdomar som saknar förtroende för föräldrar i något lägre utsträckning trivs bra (Elofsson & Blomdahl, 2011). Frågan är om det finns några samband mellan hur man trivs på fritiden och kamratumgänge, kamratrelationer. Umgänge med kamrater är ju för flertalet ungdomar viktigt/betydelsefullt på fritiden.

Tabell 13. Särskolan. Andel (%) som uppger att de trivs bra eller ganska bra på fritiden i relation till om man träffar kamrater på kvällar/helger, umgås med kamrater i övriga skolan respektive har förtroende för kamrater, totalt samt efter kön och stadium.

	Umgås med kompisar kväll/helger		Umgås med kompisar i övriga skolan		Förtroende för kamrater	
	Nej	Ja	Nej	Ja	Nej	Ja
n=	181	522	96	87	76	187
Totalt	80	90**	84	87	80	88
Högstadiet						
Pojkar	77	90*	82	91	82	92
Flickor	68	94**	82	91	78	88
Gymnasiet						
Pojkar	82	90	93	83	80	89
Flickor	88	86	75	85	80	87

+ $p < 0.10$; * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$.

I resultaten finns ett relativt genomgående mönster som pekar mot att umgänge med kamrater på kväll/helger, umgänge med kamrater från övriga skolan liksom förtroende för kamrater är kopplat till högre trivsel på fritiden. Speciellt tydligt framträder sambandet för umgänge med kamrater på kväll/helger bland högstadeeleverna. En mer detaljerad analys, med kontroll för social bakgrund (resultaten redovisas ej) visar att det positiva sambandet gäller utom bland gymnasieflickor. Däremot framträder inga signifikanta samband med umgänge med kamrater i övriga skolan.

För att få en fördjupad bild av sambandet med förtroende för kamrater och förtroende för föräldrar görs liksom när det gäller skoltrivsel en logistisk regressionsanalys med kontroll för social bakgrund. I tabell 14 redovisas resultat från dessa analyser för särskoleelever respektive elever i övriga skolan, dels totalt, dels uppdelat efter kön och stadium.

Tabell 14. Trivs på fritiden. Samband med förtroende för föräldrar och kamrater. Resultat från logistisk regression – oddskvoter och signifikansnivå – efter kontroll för social bakgrund (#), total samt efter kön och stadium.

Förtroende för föräldrar och kamrater	Totalt ##	Högstadiet		Gymnasiet	
		Pojkar	Flickor	Pojkar	Flickor
<i>Övrig skola</i>	***	***	**	***	***
Ej föräldrar, ej kamrater	0.31***	0.17***	0.87	0.21***	0.37*
Endast kamrater	0.32***	0.22***	0.39***	0.32***	0.29***
Endast föräldrar	0.57**	0.53+	0.57+	0.66	0.53+
Föräldrar och kamrater	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
<i>Särskola</i>	***	**		*	*
Ej föräldrar, ej kamrater	0.34***	0.19**	0.65	0.24**	0.36
Endast kamrater	0.36***	0.23**	0.47+	0.42+	0.27**
Endast föräldrar	0.49**	0.46	0.49	0.50+	0.37+
Föräldrar och kamrater	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00

+ p<0.10; * p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001. # Kontroll för familjesituation, familjens resurser, tillgång till bil, invandraranknytning. ## Även kontroll för kön och stadium.

Ser man till övrig skola framträder ett mycket entydigt mönster. Ungdomar som har förtroende för både föräldrar och kamrater trivs bäst med sin fritidssituation. Ser man till förtroende för föräldrar och förtroende för kamrater var för sig (med kontroll för den andra) tycks förtroende för föräldrar var mest betydelsefull (genomgående signifikanta samband). Sambandet med förtroende för kamrater tycks vara starkt beroende av om man har förtroende för föräldrar eller ej. Saknas förtroende för föräldrar blir sambandet mellan förtroende för kamrater och trivsel på fritiden svagt, medan förtroende för kamrater får en positiv ”inverkan” på fritidstrivseln om man har förtroende för föräldrar. Mönstret är likartat om man ser till särskoleeleverna.

Hälsa

Ser man till sambandet mellan förtroende för föräldrar och självskattad hälsa bland särskoleelever blir bilden långt ifrån entydig (Elofsson & Blomdahl, 2011). Efter kontroll för social bakgrund och fysisk aktivitet framträder endast ett entydigt signifikant samband bland gymnasieflickor och en tendens till samband bland högstadiepojkar. I bägge fallen handlar det om att elever som saknar förtroende för föräldrar i lägre utsträckning skattar sin hälsa som bra. När det gäller förekomst av psykosomatiska besvär framträder signifikanta samband för gymnasiepojkarna och tendens till detta för gymnasieflickorna. I bägge dessa fall handlar det om

att det är vanligare att elever som saknar förtroende för föräldrar i högre utsträckning har minst ett besvär ofta. Tendens går i liknande riktning även i de båda övriga grupperna, dock utan att sambanden blir signifikanta efter kontroll för social bakgrund och fysisk aktivitet.

Frågan är då vad det finns för samband mellan självskattad hälsa och kamratumgänge.

Tabell 15. Särskolan. Andel (%) som skattar sin hälsa som bra eller ganska bra i relation till om man träffar kamrater på kvällar/helger, umgås med kamrater i övriga skolan respektive har förtroende för kamrater, totalt samt efter kön och stadium.

	Umgås med kompisar kväll/helger		Umgås med kompisar i övriga skolan		Förtroende för kamrater	
	Nej	Ja	Nej	Ja	Nej	Ja
n=	181	520	96	79	76	184
Totalt	77	78	86	82	82	80
Högstadiet						
Pojkar	85	86	90	91	86	87
Flickor	89	88	89	91	80	80
Gymnasiet						
Pojkar	76	83	83	72	78	84+
Flickor	72	73	58	65	68	77+

Genomgående tycks sambanden mellan kamratumgänge/-stöd och självskattad hälsa vara svaga. På gymnasiet framträder dock en tendens till att särskoleelever som har förtroende för kamrater i något högre utsträckning skattar sin hälsa som bra. Frågan är vilken direkt betydelse förtroende för kamrater kan ha på självskattad hälsa. I tabell 16 nedan presenteras resultaten från logistiska regressioner där vi kontrollerar för social bakgrund och även tar hänsyn till förtroende för föräldrar. Här görs också en jämförelse med hur sambanden ser ut bland elever i övriga skolan.

Tabell 16. Skattar sin hälsa som bra. Samband med förtroende för föräldrar och kamrater. Resultat från logistisk regression – oddskvoter och signifikansnivå – efter kontroll för social bakgrund (#), totalt samt efter kön och stadium.

Förtroende för föräldrar och kamrater	Totalt ##	Högstadiet		Gymnasiet	
		Pojkar	Flickor	Pojkar	Flickor
Övrig skola	***	***	+	***	***
Ej föräldrar, ej kamrater	0.54***	0.35***	0.69	0.54*	0.61
Endast kamrater	0.50***	0.61+	0.65*	0.43***	0.36***
Endast föräldrar	1.00	1.81	1.23	0.61*	1.29
Föräldrar och kamrater	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
Särskola	***	*		+	***
Ej föräldrar, ej kamrater	0.48***	0.37*	0.84	0.62	0.24**
Endast kamrater	0.49***	0.52+	0.68	0.49*	0.36***
Endast föräldrar	0.92	1.50	1.18	0.64	1.00
Föräldrar och kamrater	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00

+ p<0.10; * p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001. # Kontroll för familjesituation, familjens resurser, tillgång till bil, invandraranknytning. ## Även kontroll för kön och stadium.

Ser man till övrig skola är frågan om man har förtroende för föräldrar eller ej uppenbart den avgörande faktorn. Förtroende för kamrater tycks spela en mer marginell roll, i vissa fall finns till och med negativa samband. En förklaring till det senare kan vara att brist på stöd från föräldrar, som eventuellt lett till att man sökt stöd från kamrater, kanske kopplas till en mer problematisk livssituation, vilket kanske är det grundläggande skälet till att man skattar sin hälsa lägre. Samma mönster framträder bland särskoleeleverna.

Frågan är då vilka samband som framträder med förekomst av psykosomatiska besvär bland sarskoleelever.

Tabell 17. Sarskolan. Andel (%) som uppger att de har minst ett psykosomatiskt besvär ofta i relation till om man träffar kamrater på kvällar/helger, umgås med kamrater i övriga skolan respektive har förtroende för kamrater, totalt samt efter kön och stadium.

	Umgås med kompisar kväll/helger		Umgås med kompisar i övriga skolan		Förtroende för kamrater	
	Nej	Ja	Nej	Ja	Nej	Ja
n=	179	518	97	79	74	185
Totalt	30	34	32	43	31	36
Högstadiet						
Pojkar	28	28	24	39	18	31
Flickor	29	53*	48	64	38	54
Gymnasiet						
Pojkar	18	24	10	24	16	27
Flickor	42	43	67	60	57	44

+ p<0.10; * p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001.

Några riktigt tydliga (signifikanta) samband med förekomst av psykosomatiska besvär framträder inte, men man kan ändå se vissa mönster. Både umgänge med elever i övriga skolan och förtroende för kamrater kopplas samman med högre förekomst av psykosomatiska besvär utom bland gymnasieflickor. Bland högstadiesflickor gäller också att de som umgås med kamrater på kvällar och helger har klart högre förekomst av psykosomatiska besvär. Kanske är det så att de som är välanpassade i sarskolan inte i första hand söker kontakter med elever i övriga skolan. Kan det också vara så att förtroende för kamrater är något som blir en ersättning när man inte mår så bra. En djupare analys av sambanden med förtroende för kamrater och förtroende för föräldrar är motiverad. I tabell 18 nedan presenteras resultat från logistiska regressioner dels totalt, dels efter kön och ålder. För övriga skolan används här ett något annorlunda mått – en approximativt kontinuerlig variabel kopplad till total förekomst av psykosomatiska besvär – vilket innebär att analyserna har gjorts med hjälp av multipel variansanalys. Detta innebär att de redovisade resultaten i detta fall är skattade medelvärden, inte oddskvoter.

Tabell 18. Psykosomatiska besvär. Samband med förtroende för föräldrar och kamrater. Resultat från logistisk regression respektive variansanalys – oddskvoter respektive skattade medelvärden och signifikansnivå – efter kontroll för social bakgrund (#), totalt samt efter kön och stadium.

Förtroende för föräldrar och kamrater	Totalt ##	Högstadiet		Gymnasiet	
		Pojkar	Flickor	Pojkar	Flickor
Övrig skola	***	**	***	***	***
Ej föräldrar, ej kamrater	1.58***	1.43**	1.66	1.45***	1.91**
Endast kamrater	1.53***	1.39**	1.79***	1.40***	1.91***
Endast föräldrar	1.40*	1.26	1.65+	1.27**	1.55
Föräldrar och kamrater	1.32	1.20	1.54	1.11	1.60
Sarskola	***	***	*	**	**
Ej föräldrar, ej kamrater	3.36***	3.61**	2.62*	4.22**	3.13*
Endast kamrater	2.30***	3.98***	1.78*	2.03+	2.43**
Endast föräldrar	1.29	2.03*	0.63	1.20	1.95+
Föräldrar och kamrater	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00

+ p<0.10; * p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001. # Kontroll för familjesituation, familjens resurser, invandraranknytning. ## Även kontroll för kön och stadium.

För det första måste man konstatera att det framträder signifikanta samband mellan förtroende för kamrater/föräldrar och förekomst av psykosomatiska besvär mycket genomgående, både bland särskoleelever och bland elever i övriga skolan. Ser man till övriga skolan förefaller förtroende för föräldrar att spela en viktig roll, men en separat analys visar att det även finns en koppling till förtroende för kamrater även efter kontroll för förtroende för föräldrar (resultaten redovisas ej). Uppenbart tycks såväl brist på stöd från föräldrar och brist på förtroende från kamrater kopplas till ökad förekomst av psykosomatiska besvär. I huvudsak tycks inverkan av stöd från kamrater var likartad, främst svagt positiv, oberoende av om eleverna har stöd från föräldrar eller ej. Högstadies flickor tycks dock skilja ut sig. Här får kamratstödet en negativ inverkan då man saknar föräldrastöd, däremot en positiv inverkan när man har sådant.

Även bland särskoleeleverna gäller att förtroende för föräldrar är starkt kopplat till lägre förekomst av psykosomatiska besvär. Jämför man sambanden med förtroende för föräldrar och förtroende för kamrater i en separat analys (resultaten redovisas ej) pekar denna mot att stöd från föräldrar relativt sett spelar en viktigare roll bland särskoleelever än bland elever i övriga skolan. Ser man till betydelsen av stöd från kamrater tycks ett likartat mönster som i resultaten för övriga skolan framträda. I huvudsak har stöd från kamrater en (mer eller mindre begränsad) positiv inverkan. Även här gäller dock att högstadies flickorna skiljer ut sig från övriga grupper men i detta fall genom att ha en positiv inverkan då man saknar föräldra stöd och en positiv inverkan då man har föräldrastöd, dvs helt motsatt det som framträder i övriga skolan.

Livskvalitet

I de tidigare analyserna av särskoleelever framträder bland pojkar (på båda stadierna) tydliga positiva samband mellan förtroende för föräldrar och upplevd livskvalitet efter kontroll för social bakgrund och fysisk aktivitet. Pojkar som uppger att de inte har förtroende för föräldrar uppger i lägre utsträckning att de har bra livskvalitet. Något liknade mönster framträder inte bland flickor. Frågan är vad det finns för koppling mellan kamratumgänge/-stöd och livskvalitet. I tabell 19 nedan studeras hur många som uppger att de har bra livskvalitet (utifrån en femgradig skala).

Tabell 19. Särskolan. Andel (%) som uppger att de trivs bra eller ganska bra i skolan i relation till om man träffar kamrater på kvällar/helger, umgås med kamrater i övriga skolan respektive har förtroende för kamrater, totalt samt efter kön och stadium.

	Umgås med kompisar kväll/helger		Umgås med kompisar i övriga skolan		Förtroende för kamrater	
	Nej	Ja	Nej	Ja	Nej	Ja
n=	181	520	96	79	76	184
Totalt	77	78	86	82	82	80
Högstadiet						
Pojkar	18	25	70	59	48	52
Flickor	8	29*	54	55	32	37
Gymnasiet						
Pojkar	22	22	52	71	44	46
Flickor	10	9	30	38	32	31

+ p<0.10; * p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001.

Kamratumgänge/-stöd tycks i de flesta fall vara svagt kopplade till livskvalitet. I några fall tycks dock sambanden vara något starkare. Främst gäller detta givetvis för sambandet med umgänge med kamrater på kvällar/helger bland högstadieflickor. Högstadieflickor som umgås med kamrater på kvällar/helger har i högre utsträckning bra livskvalitet än de som ej gör detta. Frågan är hur sambandet med livskvalitet ser ut för föräldra- och kamratstöd. I tabell 20 nedan redovisas samband med förtroende för föräldrar/kamrater efter kontroll för social bakgrund. När det gäller särskolan presenteras oddskvoter eftersom vi här studerar andelen som skattar sin livskvalitet som bra. I övriga skolan redovisas däremot skattade medelvärden från multipla variansanalyser eftersom vi utgår från en approximativt kontinuerlig variabel, livskvalitet enligt en tiogradig skala.

Tabell 20. Trivs med livet. Samband med förtroende för föräldrar och kamrater. Resultat från logistisk regression respektive variansanalys – oddskvoter respektive medelvärden och signifikansnivå – efter kontroll för social bakgrund (#), totalt samt efter kön och stadium.

Förtroende för föräldrar och kamrater	Totalt ##	Högstadiet		Gymnasiet	
		Pojkar	Flickor	Pojkar	Flickor
Övrig skola	***	***	***	***	***
Ej föräldrar, ej kamrater	6.63***	6.84***	6.05***	6.93***	6.62**
Endast kamrater	6.94***	7.09***	6.45***	7.52***	6.48***
Endast föräldrar	7.66	7.61	7.38	8.16	7.35
Föräldrar och kamrater	7.81	7.78	7.30	8.42	7.59
Särskola	**				
Ej föräldrar, ej kamrater	0.61*	0.47*	0.58	0.58	1.83
Endast kamrater	0.65**	0.75	0.53*	0.75	0.55+
Endast föräldrar	0.99	1.01	0.91	1.06	0.86
Föräldrar och kamrater	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00

+ p<0.10; * p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001. # Kontroll för familjesituation, familjens resurser, invandraranknytning. ## Även kontroll för kön och stadium.

Ser vi till övrig skola framträder en tydlig skiljelinje mellan de som har förtroende för föräldrar och de som ej har det. Ungdomar som uppger att de har förtroende för föräldrar skattar i genomsnitt sin livskvalitet högre. En separat analys visar också att det genomgående framträder positiva (signifikanta) samband med förtroende för föräldrar efter kontroll för förtroende för kamrater, däremot inga samband med förtroende för kamrater utom i ett fall – bland gymnasiepojkar. I detta fall finns också ett positivt samband – även om man tar hänsyn till om de har förtroende för föräldrar eller ej skattar gymnasiepojkar som har förtroende för kamrater i genomsnitt sin livskvalitet högre än de som ej har detta. Ser vi närmare till resultaten i tabell 20 kan detta kopplas till att kamratstödet har en positiv ”inverkan” både då man har föräldrastöd och då man inte har detta, speciellt stark i det senare fallet. Men resultaten pekar också mot att kamratstödet (begränsade) betydelse kan variera beroende på kön, ålder och förekomst av föräldrastöd. Ser man till de fall då eleverna saknar förtroende för föräldrar tycks kamratstödet ha en (mer eller mindre begränsad) positiv inverkan utom bland gymnasieflickor. Bland dem som uppger sig ha föräldrastöd tycks (den begränsade) inverkan gå i positiv riktning utom bland högstadieflickor. Sammantaget torde man dock kunna konstatera att inverkan av kamratstöd är relativt begränsad men att det kan ha en begränsad positiv effekt vid bristande föräldrastöd utom bland gymnasieflickor.

Även bland särskoleeleverna gäller att det är föräldrastödet som främst kan kopplas till upplevd livskvalitet. Studerar man förtroende för föräldrar och förtroende för kamrater separat (resultaten redovisas ej) framträder ett tydligt positivt samband med föräldrastöd medan sambandet med kamratstöd är mycket svagt. Resultaten i tabellen tyder inte heller på att

kamratstöd kan bli en kompensation för bristande föräldrastöd, tvärtom tycks kamratstöd i detta fall, t ex bland gymnasieflickor, snarare innebära lägre livskvalitet.

Slutdiskussion

Den tidigare forskningen ger, relativt genomgående, en (många gånger mycket) negativ bild av intellektuellt funktionshindrades kamratumgänge och kamratrelationer. Resultat från studier av (yngre) vuxna pekar mot att umgänget är starkt begränsat till professionella och syskon. Studier av särskoleelever tyder på att man har begränsad kontakt med andra barn/ungdomar än de som går i övriga skolan. Resultat från studier av barn på daghem tyder på att intellektuellt funktionshinder innebär begränsning när det gäller att skapa kontakter och relationer med andra. Enligt Nordström (2002) gäller detta även för särskoleelever. Relationer till elever utan funktionshinder präglas av att de är vertikala, dvs de intellektuellt funktionshindrade befinner sig i ett underläge. Hon menar också att relationer mellan intellektuellt funktionshindrade, även om de inte är vertikala, begränsas av funktionshindret. Inför denna negativa bild framstår resultaten i den här rapporten som betydligt positivare.

Liksom ungdomar i övrigt tycker en stor majoritet av särskoleeleverna att det är viktigt att träffa kamrater utanför skolan, att ha många kamrater och att ha en eller fler nära vänner. Många tycks också uppnå detta. Ungefär tre fjärdedelar träffar kamrater på kväll/helger (dvs utanför skolan), hälften eller fler (något färre bland gymnasiepojkar) uppger att de umgås med elever från övriga skolan och minst två tredjedelar anger att de har en eller fler kamrater de kan prata i förtroende med. Samtidigt skall man inte bortse från att funktionshindret har en viss betydelse – det tycks vara färre bland särskoleeleverna som träffar kamrater på fritiden, cirka en fjärdedel eller något fler umgås inte med elever i övriga skolan (här måste man dock kanske fråga sig hur många elever det är i övriga skolan som har kamrater utanför klassen) och det är färre än i övriga skolan som uppger att de kan prata i förtroende med kamrater.

Utifrån enkäternas data kan vi inte säga något kring hur umgänget med kamraterna ser ut – om det är horisontellt (på samma nivå, jämlikt) eller vertikalt (underordnat) (Nordström, 2002), men något torde det ändå kunna sägas om relationerna. För det första uppger en majoritet – kring två tredjedelar – att de har förtroende för någon eller några kamrater. I viss mening är det rimligt att det här, i varje fall utifrån särskoleelevernas egen uppfattning, handlar om en någorlunda jämlik relation. Det är svårt att tänka sig att man skulle uppge att man kan prata i förtroende med en kamrat om man skulle uppleva att man har en underordnad relation. En annan fråga som också påverkar relationen till kamrater är i vilken utsträckning detta kan kopplas till ett eget fritt val eller om kontakterna skapas och upprätthålls via vuxna. Detta går inte heller att avgöra utifrån frågorna i enkäten men vi kan ändå undersöka i vilken utsträckning kamratkontakter/-stöd kopplas till stöd från vuxna (föräldrar, lärare etc). Resultaten tyder inte på att det finns speciellt starkt samband mellan förtroende för föräldrar respektive lärare (de två mest centrala grupperna i detta sammanhang) och umgänge med kamrater på kväll/helger respektive umgänge med kamrater i övriga skolan. Däremot finns en tydlig koppling mellan kamratstöd och stöd från föräldrar respektive lärare, men här skall man komma ihåg att detta även gäller för elever i övriga skolan. Möjligen är sambanden något starkare bland särskoleelever, men det handlar alltså knappast om en totalt annorlunda situation. Sammantaget är det alltså rimligt att tänka sig att kamratrelationer ofta är lika ”fria” bland särskoleelever som bland elever i övriga skolan och styrs/skapas i ungefär samma utsträckning av föräldrar, lärare. Möjligen är det dock något vanligare bland särskoleelever att vuxna tydligare finns med både i skapandet och upprätthållandet av kamratkontakter och kamratrelationer men det är svårt att tänka sig detta som ett mer genomgående mönster.

På det hela taget tycks social bakgrund spela en relativt marginell roll. Resultaten från de tidigare rapporterna tydde på att sambanden med social bakgrund var svagare bland särskoleelever än bland elever i övriga skolan både när det gäller fysisk aktivitet (Blomdahl & Elofsson, 2011) och hälsa/livskvalitet (Elofsson & Blomdahl, 2011). Vår tolkning var att föräldrarnas bekymmer över funktionshindret till en del innebar att social bakgrund fick något mindre betydelse. De svaga sambanden mellan social bakgrund och kamratumgänge/-stöd skulle självklart kunna förklaras på samma sätt, men ser man till förtroende för kamrater blir sambanden med social bakgrund svaga även i övriga skolan. Ser man till förtroende för föräldrar spelar familjesituation, familjens resurser och invandraranknytning en likartad roll bland särskoleelever och elever i övriga skolan. I bägge fallen gäller att förekomst av föräldrastöd kan kopplas till dessa faktorer. Det finns dock både när det gäller föräldra- och kamratstöd en tydlig skillnad mellan eleverna i de båda skolformerna. Ser man till övrig skola framträder en mycket tydlig könsskillnad samt vissa tecken på åldersskillnader som varierar med kön. Detta slår inte igenom i särskolematerialet, där speciellt könsskillnaderna är små i dessa fall. Något likande tycks också gälla när man ser till hälsa/livskvalitet. I den tidigare rapporten (Elofsson & Blomdahl, 2011) kunde vi nämligen konstatera att könsskillnaderna när det gäller livskvalitet²³ genomgående var mindre i särskolan än i övriga skolan (med undantag för trivsel med fritiden bland gymnasieelever). På högstadiet tycks också gälla att särskoleflickorna har en relativt sett bättre hälsa jämfört med flickor i övriga skolan, vilket gör att könsskillnaderna också här blir mindre. I motsats gäller dock att könsskillnaderna snarare är större i detta fall på gymnasiet. När det gäller psykosomatiska besvär är könsskillnaderna likartade i de båda skolsystemen.

Analyserna av kamratstödet samband med (inverkan på) hälsa och livskvalitet utgår från tanken att detta måste relateras till föräldrastödet inverkan. Det senare måste ses som grundläggande och det är rimligt att tänka sig att kamratstödet kan få olika betydelse beroende på om man har föräldrastöd eller ej. I de fall då man har tillgång till föräldrastöd kan kamratstödet tänkas främst förstärka ”effekten”, eventuellt har det en mer marginell betydelse. Då ungdomarna uppger att de saknar föräldrastöd (och då ofta även stöd från andra vuxna) skulle ju kamratstöd kunna tänkas fungera som en kompensation och kanske ett starkare positivt samband med hälsa/livskvalitet. Men man kan också tänka sig en mer komplicerad situation där sambandet blir svagt, ja kanske till och med negativt. Man kan ju tänka sig att bristen på föräldrastöd kopplas samman med social problematik, lägre hälsa och livskvalitet. Även om kamratstöd skulle ha en positiv inverkan kan sambandet framträda som negativt då dessa jämförs med individer utan både föräldra- och kamratstöd eftersom vi här har en speciellt utsatt grupp.

Vad framträder då om man ser till särskolegruppen. För det första kan man konstatera att föräldrastöd genomgående spelar en mycket central roll även om man kontrollerar för social bakgrund och socialt stöd. I samtliga fall framträder signifikanta samband som visar att särskoleelever som saknar detta stöd i genomsnitt har lägre trivsel i skolan och på fritiden, skattar sin hälsa och livskvalitet lägre och i högre utsträckning har psykosomatiska besvär. Nu skall man observera att resultaten är likartade bland elever i övriga skolan, möjligen med reservationen att föräldrastödet här är något svagare kopplat till skoltrivsel. Relationen till föräldrarna spelar en central roll både för särskoleelever och elever i övriga skolan och det är kanske viktigt att påpeka att detta även gäller för hur man trivs med sin fritidssituation.

²³ Som mått på livskvalitet används trivsel i skola och på fritiden samt upplevd livskvalitet.

Ser vi till kamratstöd tycks det (efter kontroll för föräldrastöd) i de flesta fall ha en mer marginell inverkan utom i två fall. Det ena handlar om hur man trivs på fritiden, där avsaknad av kamratstöd kopplas till lägre trivsel. Det andra handlar om förekomst av psykosomatiska besvär – ungdomar som har stöd från kamrater har i lägre utsträckning sådana besvär. I bägge dessa fall gäller samma sak bland elever i övriga skolan men här finner vi även ett direkt samband med upplevd livskvalitet. I de fall då ungdomarna har stöd från föräldrar tycks kamratstödet främst ha en förstärkande inverkan, speciellt tydligt framträder detta för trivsel på fritiden. I de fall då ungdomarna saknar föräldrastöd blir bilden mer oklar (och ofta inverkan relativt begränsad). När det gäller trivsel på fritiden tycks kamratstödet ha liten inverkan medan det har större betydelse när det gäller förekomst av psykosomatiska besvär, där är det mer betydelsefullt.

Referenser

- Bergström Lydia.** *Socialt stöd för personer med intellektuell funktionsnedsättning.* Göteborgs universitet: Sahlgrenska akademien: Enheten för socialmedicin. Examensarbete i folkhälsovetenskap VT 2010. Göteborg, 2010.
- Blomdahl U, Elofsson S.** *Idrott och motion bland ungdomar i särskolan.* Stockholms stad: Idrottsförvaltningen. Stockholms universitet: Institutionen för socialt arbete. Stockholm, 2011.
- Danielson M.** *Svenska skolbarns hälsovanor 2005/2006. Grundrapport.* Statens folkhälsoinstitut, 2006:10.
- Ekholm B, Hedin A.** *Förtursbarn och "vanliga" barn på 12 daghem: Jämförande observationer.* Rapport 86. Linköping: Pedagogiska institutionen, 1984.
- Elofsson S, Blomdahl U.** *Hälsa och livskvalitet hos ungdomar i särskolan. En studie av ungdomar i särskolan i Stockholm, Haninge, Jönköping i jämförelse med de ungdomar som ej går i särskolan.* Stockholms stad: Idrottsförvaltningen. Stockholms universitet: Institutionen för socialt arbete. Stockholm, 2011.
- Guralnick M J, Groom J M.** *The PrePeer Relations of Mildly Delayed and Nonhandicapped Preschool Children in Mainstreamed Playgroups.* Child Development, 1987, 58 (pp 1556-1572).
- Göransson K.** *De liknade varandra, men inte mer än andra – Begåvningshandikapp och interpersonellt samspel.* Doktorsavhandling. Lärarhögskolan Stockholm. Stockholm: HLS Förlag, 1995.
- Hartup W W.** *Having friends, making friends and keeping friends: Relationships as educational contexts.* Emergency Librarian, Jan/Feb, Vol. 20 Issue 3, p 30, 1994.
- Hill A, Rabe T.** *Psyiskt utvecklingsstörda barn i kommunal förskola. Integrering belyst ur ett socialpsykologiskt perspektiv.* Studies in Educational Sciences 61, Acta Universitatis Gothoburgensis, 1987.
- Hill A, Rabe T.** *Hur har dom det nu? En uppföljning av en grupp psykiskt utvecklingsstörda tonåringar och ungdomar med avseende på skola och fritid.* Göteborgs universitet: Institutionen för pedagogik; 1991.
- Jensen L, Ohlsson I.** *Integrering av särskoleelever i grundskolan. Hur fungerar det?* Högskolan i Kristianstad: Pedagogisk metodisk utveckling, serie A nr 21, 1991.
- Karlsudd P.** *Särskolebarn i integrerad skolbarnsomsorg.* Doktorsavhandling. Lärarhögskolan i Malmö: Institutionen för pedagogik, 1999.
- Knutsdotter-Olofsson B.** *Lek för livet. En litteraturgenomgång av forskning om förskolebarnens lek.* Stockholm: HLS Förlag, 1987.
- Mineur Therése, Bergh Susanne, Tideman Magnus.** *Livssituationen för unga vuxna med lindrig utvecklingsstörning: [en kunskapsöversikt baserad på skandinavisk forskning 1998-2009].* Stockholm: Handikapp & habilitering, Stockholms läns landsting, 2009.
- Nordström I.** *Samspel på jämlika och ojämlika villkor: om lindrigt utvecklingsstörda skolbarns relationer till kamrater.* Diss. Stockholm : Univ., 2002.
- Piaget J.** *The moral Judgment of the Child.* London: Routledge & Kegan Paul Ltd, 1932.
- Statistiska centralbyrån** *Barns sociala relationer.* Stockholm: SCB, Levnadsförhållanden rapport 119, 2011.
- Szönyi K.** *Särskolan som möjlighet och begränsning – elevperspektiv på delaktighet och utanförskap.* Diss. Stockholm : Stockholms universitet, 2005.
- Zetlin A G, Murtagh M.** *Friendship Patterns of Mildly Learning Handicapped and non-handicapped High School Students.* American Journal on Mental Retardation, 1998, Vol 92, No 5, (pp 447-454).